

"להודיע ולבשר ולהורות כל דבר הנדרש לאיש יהודי לדעת באשר הוא יהודי וחבר לחברת האדם": לתולדות העיתונות העברית באירופה במאה התשע-עשרה

Gideon Kouts, *The Hebrew and Jewish Press in Europe: Select Problems in its History*, Paris-London, Suger Press, 2006, 274 pp.

ספרו החדש של גדעון קוטץ, חוקר העיתונות העברית במאה התשע-עשרה, **העיתונות העברית והיהודית באירופה: בעיות נבחרות בתולדותיה**, הוא קובץ מאמרים על תולדותיה של העיתונות העברית והיהודית באירופה במאה התשע-עשרה ומעבר לה, ועל הבעיות והאתגרים שניצבו לפניו. פרקי הספר מבוססים על הרצאות בכנסים מדעיים של האגודה הבין-לאומית לחקר המדיה והתקשורת (International Association for Media and Communication Research) שהתקיימו בשנים 1994-2005 ברחבי העולם. קובץ זה משלים את ספרו הקודם בעברית, **מעריכים ומכתבי עתים** (תל-אביב, ירון גולן, 1999), ומוסיף נדבך לידע המצטבר על כתבי העת העבריים והיהודיים.

תשעת פרקי הספר מכסים וסוקרים את תולדות כתבי העת הלבנון, הכרמל, המגיד, המליץ, הצפירה והיום, ואת עורכיהם ועוזרי המערכת למיניהם. בין הנושאים הנדונים בספר: העיתונות הפופולרית, המאבקים הפנימיים בעד ונגד הופעה תכופה של העיתונות (המליץ הופיע כשבועון ב-1860, הפך לדו-שבועון ב-1883, וב-1886 ליומון), תפיסת התקשורת ותפקודה של העיתונות באידאולוגיה הפוליטית של עושייה ושל תקופתה, המעבר מאוריינטציה משכילית לציונית, ועוד. נושאים אחרים שנדונו בחלקם גם בספרו הקודם עוסקים בזיקת העיתונות לציונות, בעיתונות בפרשת דרייפוס, ובביקורת העיתונות הצרפתית בידי הרצל ומקס נורדאו. קוטץ כותב בלשון שווה לכל נפש בלא להעמיס על הקורא מנגנון תיעודי כבד ומייגע מדי, ומתעד את עיקרי הדברים בסוף כל פרק.

בין המחברים שכתבו על תולדות העיתונות העברית באירופה בתקופה הנדונה, נזכיר את שמעון ברנפלד בשלהי המאה התשע-עשרה, ש. ל. ציטרון בראשית המאה העשרים, גדליה אלקושי, א. ר. מלאכי, יעקב קבוקוב, צמח צמריון, גצל קרסל, מנוחה גלבווע ואחרים בהמשך המאה, ובאחרונה מרדכי זלקין (על "פרחי צפון" בקשר 35, 2007). אך בעוד אלה התייחסו בעיקר לנושאים הקשורים לתולדות העיתונות בהיבט ההיסטורי והתרבותי וכן לנושאים ספרותיים, תרומתו של גדעון קוטץ היא בתפיסת העיתונות העברית והיהודית

היה 24 רובל לחודש בהמגיד ורק 20 רובל בהמליץ, שם הועסק בתפקיד זה העיתונאי והסופר משה ליב ליליינבלום); וכן המודעות כמקור הכנסה לעיתון. לעתים היו סכסוכים בין המו"ל והעורכים, כגון בשאלת משכורתם של יל"ג ודוד גורדון.

פרק נפרד דן בהכרמל בעריכת שמואל יוסף פין, שהחל להופיע בוילנה ב-1860 ונחשב "פדוביציאלי" בעיני מבקריו בהשוואה להמגיד, השבועון העברי הראשון שהופיע עוד קודם לכן (ב-1856), והמליץ שהחל להופיע כמה חודשים אחריו. ואף כי הכרמל הוכר כביטאון ההשכלה בדוסייה, קוץ סבור כי כתב העת נכשל מבחינה זו והעורך לא הצליח ליצור דעת קהל ולהוביל את הציבור העברי המשכיל בעיקר משום "מתינותו" ושמרנותו.

אף על פי כן תרם כתב העת להתפתחות חשובה בתחום הספרות וביקורת הספרות. הוא היה הראשון שפרסם את מאמרי ביקורת הספרות של פאפירנא, "קנקן חדש מלא ישן", ואת מאמרו של אברהם אורי קובנר, "עולם הפוך", נגד ש. י. אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים). לא זו אף זו: יל"ג פרסם בו את שירו הפרוגרמתי "הקיצה עמי", ואת מאמרו "בית יעקב לכו ונלכה". עם זאת, לדעת קוץ הכרמל אינו יכול להיחשב עיתון מודרני בהשוואה לאחרים.

מקום חשוב תופס הדין בכתבי עת אלה עצמם במהותה של העיתונות העברית, ולמחבר יש עניין רב בראייתה של העיתונות הזאת את עצמה, ובביקורת שמתחו ראשוני הסופרים והעיתונאים על העיתונות, תפקידה ומהותה. למרות הביקורת על דרכו של הכרמל כעיתון, דווקא כתב עת זה הקצה מקום לדיון רציני על העיתונות העברית. קוץ רואה בדיונים אלה "עבודת מעבדה מעניינת" ללימוד כלי התקשורת דאז. בין המשתתפים בדיונים אלה היה משה ליב ליליינבלום, שבמאמר על מהותו של העיתון טען כי תפקידו לבחון ולבדוק את השאלות העיקריות המעסיקות את הציבור. גם יהודה ליב קאנטור, שלימים יהיה העורך של היומן היום וכן עורך המליץ, פרסם בהכרמל מאמרים שעסקו בעיתונות העברית. לדמותו של קאנטור (שעליו כתבה מנוחה גלבע בגיליון 18 של קשר ב-1995) ולתרומתו לעיתונות העברית מוקדש מקום נרחב בספרו של קוץ.

נושא חשוב אחר שעוסק בו המחבר הוא התפתחות השימוש בעברית כלשון העיתונות, וראוי נושא זה שיידון בעתיד בהרחבה תוך ניתוח לשוני מדויק בלויית הדגמות, שכמובן קשה להגישו לקהל דובר אנגלית (ועל לשון העיתונות בת זמננו אכן נכתב). קוץ מזכיר גם פיתוח סוגי כתיבה חדשים, כגון הפיליטון שהתקבל כחלק בלתי נפרד של העיתונות העברית (ועל כך כתב צבי קרניאל בספרו הפיליטון העברי (תל-אביב, אל"ף, 1981). כמה מן הסופרים הצטיינו בסוגה זו, כגון יל"ג, פרישמן ויהודה לייב קאנטור בין השאר.

עיתונים אחרים הנסקרים בספר הם הקול והיום ודרכם העיתונאית (שכבר נדונו בספר העברי), כחלק מן המאמצים לפתח עיתונות פופולרית. פרק נפרד מוקדש לרעיון התקשורת ולתפקיד העיתונות העברית במשנתו של הרב יהודה אלקלעי.

ספרו של קוץ מעלה שוב את חשיבות הנושא שראוי שילמד על ידי כל העוסקים בעיתונאות, בספרות עברית ובתולדות התרבות העברית במאות הקודמות. העיתונות העברית שימשה במה לראשי הסופרים העבריים במאה התשע-עשרה, כגון משה ליב ליליינבלום, דוד פרישמן ויל"ג, ובה אפשר למצוא את עיקרי רעיונותיהם

ככלי תקשורת, media. הוא מתמקד בנושאים המתייחסים לבעיותיה המקצועיות של העיתונות העברית בתוך סביבתה העולמית, ובנושאים כלליים הקשורים לתרבות היהודית העולים על הפרק. בכך חידושו של הספר.

אנו למדים על הצדדים הטכניים של הוצאת עיתון או כתב עת, שהביאו את המו"לים להקים בתי דפוס כדי שלא להיות תלויים במדפיסים ובגחמותיהם. יחיאל בריל, למשל, יסד בית דפוס כדי להדפיס את הלבנון וכן אלכסנדר צדרכובים (אר"ז) הקים בית דפוס כדי להדפיס את המליץ. ואילו אליעזר ליפמן זילברמן, שיסד את השבועון העברי הראשון, המגיד, ב-1856, היה בעל בית דפוס עוד קודם לכן.

קוץ מגלה עניין מיוחד בהיבט הכלכלי של הוצאת עיתון, ודן בנושא המנויים על העיתונים, שהיו הבסיס הכלכלי לקיומם. הוא מוסר, לדוגמה, כי מחיר החתימה השנתית על המגיד היה שישה רובלים, ומידע את הקורא כיצד נחלק סכום זה בין המו"ל והסוכן: מכל חתימה כזאת קיבל המו"ל 3.5 רובלים. הסוכנים היו לעתים גם המחברים וה"עיתונאים" שכתבו בכתבי העת, וכך כיתתו את עטיהם לכתובה ואת רגליהם לחתימות.

מספר המנויים מעניין במיוחד מפני שהוא מציג תמונה של היקף התפוצה, ושל התפשטות האידיאולוגיה של כתב העת – האם נטה להשכלה, לתנועת חיבת ציון או לציונות. התחרות בין העיתונים שלעתים הייתה קשה ומסוכסכת, גרמה לירידה במספר המנויים של עיתונים מתחרים, כגון אלה של המגיד, שמספרם הגיע לפי קוץ ל-1,800, ואילו עם הוצאת הכרמל פחת המספר בכ-800. מספר המנויים על המליץ באודיסה היה 2,500 ואילו בשנת 1882 גדל המספר לכדי 4,000. בתקופת משפט דרייפוס (1897-1898) עלה שיעור החותמים ולהצפירה היו כ-10,000 מנויים. בראשית המאה העשרים הגיע מספר המנויים בשלושת העיתונים הצפירה, הצופה והזמן לכ-20,000, ובזאת הייתה העיתונות העברית יכולה להצדיק באופן יחסי את הכינוי "המעצמה השביעית".

קוץ מציין כי מספר הקוראים היה גדול יותר כיוון שהגיליונות עברו מיד ליד. מסתבר אפוא כי העיתונות הגיעה למספר מרשים של מנויים ולתפוצה נרחבת שאין להשוותה, לדוגמה, למספר המנויים על כתב העת הראשון, המאסף (1783-1811), שהיה בתחילה כ-200 ו-360 בשנותיו הטובות.

בין הנושאים התפקודיים המעניינים את המחבר והמייחדים את ספרו יש לכלול את קובץ מסמכי הלבנון הנמצאים בארכיון הצרפתי הלאומי (שכבר הובאו בספר העברי לעיל). מסמכים אלה שופכים אור על הבעיות שעמדו בפני העורכים והמו"לים בדרכם לקבלת רישיון להוצאת כתב עת ועל מאמציהם לכלול בו חומר פוליטי, שנאסר על הלבנון. כן נדונות בעיות הצנזורה שעמן נאלצו העורכים להתמודד. נוסף על כך מקדיש קוץ מקום נרחב לעיון בתוכנו ובמדוריו של כתב העת וכן לטלטולי העורך ועיתונו מארץ ישראל לפרס, ומשם למיינץ שבגרמניה וללונדון. נושאים אחרים הנדונים הם הרכב המערכת: המו"ל, שלעתים שך עורך ואף עוזרי עריכה, הסופרים והעיתונאים, משכורתם (שכרו של דוד גורדון, למשל, היה 40 רובל לחודש, ולאחר מאבק הועלה ל-66 רובל; ושכרו של יל"ג בהמליץ היה 225 רובל לחודש שמתוכם נוכו 50 רובל לשכר העוזר; שכרו של סדר האותיות

ויצירותיהם בעיבודם הראשון. עיתונים אלה מציינים את הגישושים הראשונים לקראת הקמת עיתונות עברית מודרנית. הם היו כלי התקשורת העיקריים להמוני היהודים, משכילים ובלתי משכילים גם יחד, שמהם שאבו מידע על הנעשה בעולם הרחב ובעולם היהודי. כלי תקשורת אלה קידמו את רעיונות ההשכלה בזמנם ובהמשך הפיצו את רעיונות חיבת ציון והציונות והיו האמצעי לחינוך ולקידמה.

אם בעבר היו כתבי עת אלה בלתי נגישים וחלקם אף נדירים, משום שהם נמצאים רק בכמה ספריות מחקר, ואף שם לא אוספים שלמים, הרי עתה עומדים כמה מן העיתונים הללו לרשות הקהל הרחב באמצעות מפעל הדיגיטציה של "עיתונות עברית היסטורית" בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, וכל קורא יכול לעיין בהם באינטרנט. על כן מחקרים כגון אלה של קוץ דלוונטיים ומעשיים ביותר. כתבי העת הלבנון, המגיד, המליץ והצפירה שבהם דן קוץ הם חלק ממפעל זה, נוסף על הצבי והחבצלת. יש לקוות כי יתר הפריודיקה העברית אף היא תיסרק ותעמוד לרשות הקהל הרחב.

הופעת הספר בשפה האנגלית מעידה גם על החסר בתחום זה בשפה העברית: ספר עדכני על תולדות העיתונות העברית המכסה את הפריודיקה העברית בראשיתה ואת התפתחותה במאה התשע-עשרה. העבודה המקיפה בנושא זה של גדעון קוץ שזיכתה את מחברה בראשות הקתדרה לתקשורת יהודית באוניברסיטת פריס התפרסמה בצרפתית, ומצפה לתרגומה העברי המלא. הקורא העברי יכול להיעזר גם בעבודת האינטרנט החלוצית של מנוחה גלבווע המנוחה, לקסיקון העיתונות העברית במאה ה-19, שעשויה להקל על ההיסטוריון, על חוקר התקשורת ועל חוקר התרבות שיקבל על עצמו משימות בתחום זה.

משה פלאי